

Το άσχημο, στην κλινική πράξη και την μετουσίωση

Απόστολος Βαλτάς, Ιάκωβος Κλεώπας, Λήδα Ξενάκη

Σκοπός αυτού του εργαστηρίου είναι η συζήτηση και η διερεύνηση μίας ιδιαίτερης αλλά και θεμελιώδους διάστασης της φυσικής, ψυχικής και κοινωνικής ζωής, καθώς και των τεχνών ή της μετουσίωσης: της πολύσημης διάστασης του άσχημου.

Η κλινική πράξη, όπως και η γνώση της κλινικής, θεωρούνται μορφές τέχνης (Saunders, 2001), και υπό αυτή την έννοια μορφές μετουσίωσης ή και ενός «κάλλους» συναφούς του θεραπεύειν. Ωστόσο το αντικείμενο κάθε κλινικής πράξης —το σύμπτωμα, η νόσος, η φθορά της ζωής, ακόμη και ορισμένες φορές η ίδια η θεραπευτική προσπάθεια— μπορεί να βιωθεί ως κάτι το άσχημο.

Οι έννοιες του ωραίου και του άσχημου μεταβάλλονται ιστορικά και πολιτισμικά. Ο Nietzsche, στο *Λυκόφως των ειδώλων*, αναφέρει ότι στο ωραίο ο άνθρωπος «λατρεύει τον εαυτό του», ενώ το άσχημο γίνεται αντιληπτό ως ένδειξη εκφυλισμού, φθοράς και αποσύνθεσης. Το επιχείρημά του είναι ναρκισσιστικά ανθρωπόμορφο, ωστόσο αναδεικνύει ότι η ομορφιά και η ασχήμια ορίζονται πάντοτε σε σχέση με ένα ιδιαίτερο πρότυπο τελειότητας.

Παρόμοια, ο Θωμάς ο Ακινάτης συνδέει την ομορφιά όχι μόνο με την αναλογία και τη διαύγεια αλλά και με την ακεραιότητα: άσχημο είναι αυτό που εμφανίζεται ελλιπές, υπερβολικό ή παραμορφωμένο. Η αισθητική της ασχήμιας, όπως την επεξεργάστηκε ο Karl Rosenkrantz, συνέδεσε το άσχημο με το ηθικό κακό: όπως το κακό αντιπαράτίθεται στο αγαθό, έτσι και η ασχήμια αποτελεί την «κόλαση του ωραίου». Αντίθετα προς την εμπειρία του ωραίου, που συχνά συνδέεται με μία ανιδιοτελή ευχαρίστηση, η εμπειρία του άσχημου συνοδεύεται συνήθως από αποστροφή, απέχθεια ή φόβο.

Στο δοκίμιό του Η έκφραση των συναισθημάτων στον άνθρωπο και στα ζώα, ο Δαρβίνος παρατηρεί ότι αυτό που προκαλεί απέχθεια σε έναν πολιτισμό μπορεί να μην προκαλεί σε έναν άλλο: ωστόσο οι εκφράσεις της αποστροφής εμφανίζουν αξιοσημείωτη ομοιότητα μεταξύ των ανθρώπων. Από την άλλη πλευρά, σχεδόν όλες οι αισθητικές θεωρίες από την αρχαιότητα έως σήμερα αναγνώρισαν ότι ακόμη και η

ασχήμια μπορεί να αναιρεθεί μέσω της καλλιτεχνικής της αναπαράστασης. Η αισθητική εμπειρία δεν είναι ποτέ ανεξάρτητη από τις ατομικές μεταβλητές, τις φαντασιώσεις και τις ενορμητικές επενδύσεις του υποκειμένου. Έτσι, η εμπειρία του άσχημου δεν είναι σταθερή ούτε αυτονόητη. Θα πρέπει να την παρακολουθήσουμε στις αποκλίσεις και στις μεταμορφώσεις της, αναλογιζόμενοι διαρκώς αν και κατά πόσο ισχύει το παράδοξο των μαγισσών του Μάκβεθ: «το ωραίο είναι άσχημο και το άσχημο ωραίο».

Η ασχήμια, ψυχαναλυτικά, δεν είναι αισθητική κατηγορία αλλά σχέση. Πιο συγκεκριμένα, είναι η σχέση του υποκειμένου με κάτι που δεν κατέστη δυνατό να συμβολοποιηθεί, να ιδεατοποιηθεί ή να μετουσιωθεί. Ως σχέση, η ασχήμια αφορά αναπόφευκτα και την μεταβιβαστική συνθήκη της κλινικής πράξης, τόσο από την πλευρά των αναλυόμενων όσο και των αναλυτών.

Στον Freud και στον Kohut, το ωραίο συνδέεται με την συνοχή του εαυτού και με το ιδεώδες του. Η ασχήμια εμφανίζεται όταν το ιδεώδες καταρρέει ή όταν δεν συγκροτήθηκε ποτέ επαρκώς. Το άσχημο γίνεται έτσι το όριο των ναρκισσιστικών επενδύσεων και μία δοκιμασία της συνοχής τους. Η εμπειρία της ασχήμιας δεν είναι μόνο δυσάρεστη αλλά και ντροπιαστική. Κλινικά, αφορά το σώμα που προδίδει, το γήρας, την ασθένεια, την ψυχική αποδιοργάνωση — όλα όσα διαρρηγνύουν την εικόνα του εαυτού.

Σε σχέση με την μετουσίωση, η ανάδυση του άσχημου ή η καταβύθιση σε αυτό επισημαίνει την αποτυχία μιας μετουσιωτικής διεργασίας. Μας επιτρέπει έτσι να προσεγγίσουμε τα όρια ή ακόμη και την σκοτεινή πλευρά της μετουσίωσης. Εδώ συναντούμε τις παρατηρήσεις του André Green για την σχέση της μετουσίωσης με το αρνητικό. Μέχρι ποιο σημείο είναι εφικτή ή ακόμη και υγιής η συνέχιση μιας μετουσιωτικής διεργασίας; Πότε η αποσεξουαλικοποίηση, απαραίτητη προϋπόθεση της μετουσίωσης κατά την ψυχανάλυση, μεταπίπτει σε απονοηματοδότηση ή φετιχιστική λειτουργία; Και τελικά, τι θα μπορούσε να σημαίνει μία «μετουσίωση του άσχημου»;

Ο Freud αποσυνδέει την έκλυση της νεύρωσης από οποιαδήποτε πραγματική ασχήμια. Ωστόσο στην ψυχαναλυτική θεωρία μπορούμε να διακρίνουμε διάφορες συνθήκες στις οποίες παράγεται η αίσθηση του άσχημου: στην πρωταρχική σκηνή, όπου το παιδί

αισθάνεται ότι ο πατέρας επιτίθεται στην μητέρα· στην εμπειρία της διαφοράς των φύλων και της φαντασίωσης του ευνουχισμού· στην λειτουργία των μερικών ενορμήσεων, με τις αισθήσεις της βρωμιάς, της παραμόρφωσης ή των σωματικών εκκρίσεων· αλλά και ως έκφραση οιδιπόδειας ενοχής.

Η εμπειρία του άσχημου μπορεί να γίνει κατανοητή ως επιστροφή του απωθημένου. Παράγεται κυρίως όταν ανατρέπεται η προσδοκία αρμονίας, ισορροπίας και τελειότητας που στηρίζει την ναρκισσιστική πληρότητα του υποκειμένου. Στην θέση αυτής της προσδοκίας εμφανίζεται ένα ανοίκειο στοιχείο που διαρρηγνύει έναν τρόπο ύπαρξης και προκαλεί την ανάδυση άγχους και απειλητικών φαντασιώσεων.

Η σχέση ωραίου και άσχημου παραπέμπει τελικά στην έννοια των μεταμορφώσεων. Στην κλινική πράξη, ιδίως σε αποδιοργανωτικές στιγμές ή σε κρίσιμες καμπές της θεραπείας, παρατηρούμε συχνά μεταβολές της μορφής, της κίνησης, της έκφρασης ή ακόμη και της συνολικής παρουσίας ενός ασθενούς. Άλλοτε πάλι, όταν μία θεραπεία τείνει προς κάποιο αποτέλεσμα, μοιάζει να «ανθοφορεί» μία νέα μορφή, σαν να αναδύεται κάτι που δεν είχε προηγουμένως σχηματιστεί ή νοηματοδοτηθεί ψυχικά.

Ανάλογα βιώματα συναντούμε και στην καθημερινή ζωή. Στιγμές όπου διατυπώνονται, συχνά σιωπηρά, σκέψεις όπως «πώς έγινε έτσι;» ή «πώς είμαι έτσι;». Αυτές οι μικρές εσωτερικές φράσεις κινούνται ανάμεσα στο ανοίκειο, στον αιφνίδιο θαυμασμό και στην αποστροφή. Συχνά μάλιστα αυτό το «κάτι» που μοιάζει παράδοξο ή άσχημο μπορεί να αποτελεί και το στοιχείο μιας ακαταμάχητης έλξης. Όσο άμεσα γίνεται αντιληπτό, τόσο σκοτεινές μπορεί να παραμένουν οι ρίζες του.

Σε ορισμένες περιπτώσεις, στο σημείο τομής ανάμεσα στο τραυματικό δυναμικό και στην δυνατότητα μετασχηματισμού, σχηματίζεται μία μορφή που φέρει τα ίχνη της αποτυχίας των εσωτερικών μεταβολισμών αλλά και της προσπάθειας να συγκρατηθεί ναρκισσιστικά ο εαυτός. Το αποτέλεσμα μπορεί να είναι μία ιδιότυπη μεταμόρφωση — μία νεομορφή που λειτουργεί ως αποτύπωμα των ενορμητικών κινήσεων του υποκειμένου και της σχέσης του με τα αντικείμενα.

Το εργαστήριο, εξετάζοντας αυτά τα ερωτήματα, θα αντλήσει δεδομένα από την φιλοσοφία, τις τέχνες και την κλινική πράξη.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Freud, S. (1914). On the History of the Psycho-Analytic Movement. *SE* 14:1-66.

Green, A. (1999). *The work of the Negative*. Free Associations Books, London.

Kahn, L. (2005). La décomposition, *Revue française de psychanalyse* 5/695 1389-1395. Paris, PUF.

Kohut, H. (1957). 'Death in Venice' by Thomas Mann—A Story about the Disintegration of Artistic Sublimation. *Psychoanalytic Quarterly* 26:206-228.

Nietzsche, F. (2016). *Το λυκόφως των ειδώλων*. Εκδόσεις Gutenberg.

Rosenkrantz, K. (1853). *Aesthetic of Ugliness*. (2015) by Bloomsbury Academic.

Saunders, J. (2001). The practice of clinical medicine as an art and as a science. *West J Med*. 174(2):137–41. PMID: 11071282.